

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЛІТОПИСНОГО ПЕРЕДГОРОДДЯ XI—XIII ст. ЗА КРАНІОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

За матеріалами розкопок 1989—2009 рр. проаналізовано антропологічний склад населення чернігівського Передгороддя, яке згадується в літописі 1152 р. як один із районів великого Посаду.

Ключові слова: давньоруський час, Чернігів, Передгороддя, антропологія, краніологія.

Вперше найбільша частина стародавнього Чернігова — Передгороддя — згадується в літописах під 1152 р., коли союзні Юрію Долгорукому та Святославу Олеговичу половці «*отъемже острогъ зажгоша передгородье все*» (ПСРЛ 1962, стб. 457). Цей новий посадський район займав територію, більшу за сукупну площу всіх інших частин міста (понад 120 га). За час формування його території за ним, відповідно до традицій XII ст., закріплюється назва «Передгороддя» (Казаков 1992, с. 76; Коваленко 1995, с. 44).

Джерела та методика

Під час охоронних розкопок 1986—1987 рр. на чернігівському Посаді серед міської забудови XI—XII ст. досліджено декілька локальних груп поховань по вулицях Коцюбинського і Лермонтова (Казаков 1988, с. 86), всього 22 поховання. З них ми отримали тільки три неповні скелети.

По вул. Воровського, 22 і 30 та Коцюбинського, 50 і 52 відкрито 29 поховань (Мудрицький 1989), звідки отримано фрагменти 11 кістяків. По вул. Чернишевського, 15 у 1989 р. досліджено 38 поховань (Казаков, Сытый 1989). У 1990-х рр. на могильнику Передгороддя (вул. Коцюбинського, 32) виявлено 80 ґрунтових поховань XII—XIII ст. (Веремейчик 1990; 1991). У 1998 р. О.В. Шекун і Ю.М. Ситий по вул. Коцюбинського, 81а відкрили 34 ґрунтові поховання XI ст. (Чадько 2002). У польовому сезоні 2001 р. по вул. Горького, 59 був отриманий матеріал із 25 християнських поховань першої половини XIII ст. (Жаров, Жарова 2001). У 2002 р. по вул. Гетьмана Полуботка, що належить до літописного чернігівського Передгороддя (Моця та ін. 2006) були відкриті ще п'ять поховань XII ст., а в 2006 р. по вул. Гоголя, 3, на північно-західній околиці стародавнього Чернігова, розкопано близько 30 поховань XII—XIII ст. (Моця та ін. 2007). На

північно-західній ділянці літописного Передгороддя у 2007 р. (вул. Горького, 34) виявлена могила з трьома похованнями, скелети з яких, за свідченням авторів розкопок, мали сліди насильницької смерті (Моця, Черненко, Казаков 2008, с. 14). Ще один скелет, що добре зберігся, потрапив до нашої добірки у 2009 р. Таким чином, загальна кількість поховань, відкритих на території чернігівського Передгороддя, становить близько 267. Із них для антропологічного дослідження передані матеріали із 130 могил XI—XIII ст. Скелети збереглися погано, що пояснюється специфікою ґрунтів. Краніологічна добірка представлена 34 черепами та їхніми уламками.

Реставрація та вивчення матеріалу проводилися в антропологічній лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН України з використанням традиційних (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966) та сучасних методик (Ubelaker 1989; Buikstra, Ubelaker 1994; Ortner 2003). Стаття визначалася за морфологічними особливостями тазових кісток і черепа, а за наявності довгих кісток використовувався градієнтний вимірний метод (Пашкова 1958; 1963; Никитюк 1960); враховувалися також величина діаметра голівки плечової та стегнової кісток (Dwight 1905), проксимального епіфіза променевої кістки, довжина ключиці, розміри надколінника, дистального епіфіза стегнової кістки і загальна масивність кісток. У сумнівних випадках залучалися також дані про інвентар поховання. Вік визначався комплексно за ознаками на черепі (Vallois 1937), зубах (Brothwell 1972) і тазі (Фрицци 1922; Рогинський, Левин 1978), а також за морфологічними ознаками на поверхні кісток (Алексеев 1966), структурою диплоє кісток черепа (Burkhardt, Fischer 1970; Звягин 1975) і компакти довгих кісток, а також за станом спонгіози на вертикальних зрізах плечової та стегнової кісток (Nemeskün, Harsönyi, Acsüdi 1960). Назо-малярний і зиго-

максилярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми (Алексеев, Дебеч 1964, рис. 14, с. 53). Визначення краніометричної точки лямбда провадилось за методом Бакстона й Моранта (Vuxton, Morant 1933). Для оцінки статистичних показників застосовувалися таблиці краніометричних констант (Дерябин 1983, с. 143—150).

Краніологічна характеристика та внутрішньогруповий аналіз серії

В основу краніологічної характеристики добірки покладені середні арифметичні розмірів та індексів черепів, представлені в табл. 1 і 2. Краніологічна серія Передгороддя складається з 17 чоловічих і 17 жіночих черепів різного ступеня збереженості.

Таблиця 1. Середні розміри, індекси та статистичні дані чоловічих черепів з чернігівського Передгороддя XI—XIII ст.

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
1	Повздовжній діаметр	189,9	17	4,7*	1,13	0,80	184	199
8	Поперечний діаметр	142,4	11	6,4*	1,92	1,36	127	152
17	Висотний діаметр	139,7	9	4,4	1,47	1,04	136	148
5	Довжина основи черепа	106,6	7	5,6*	2,13	1,50	100	114
9	Найменша ширина чола	98,1	12	5,2*	1,50	1,06	86	103
45	Виличний діаметр	131,4	5	7,2*	3,22	2,28	120	138
40	Довжина основи обличчя	102,3	4	4,3*	2,14	1,51	97	107
48	Верхня висота обличчя	70,3	10	3,4*	1,08	0,76	65	76
47	Повна висота обличчя	114,3	4	11,1*	5,54	3,92	101	126
43	Верхня ширина обличчя	106,3	11	4,7*	1,41	1,00	99	113
46	Середня ширина обличчя	92,3	6	3,5*	1,43	1,01	87	97
55	Висота носа	51,1	11	3,5*	1,06	0,75	45	58
54	Ширина носа	24,3	11	1,5*	0,46	0,32	22	27
51	Ширина орбіти	42,6	10	1,4*	0,43	0,30	40	44
52	Висота орбіти	32,3	10	1,6	0,50	0,35	30	35
20	Вушна висота	118,5	10	4,0	1,27	0,90	112,7	125
SC (57)	Симотична ширина	8,4	12	1,9	0,54	0,38	6	12
SS	Симотична висота	4,1	11	1,5*	0,45	0,45	2	11
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,2	6	2,1	0,87	0,62	17	22
MS	Максифронтальна висота	6,5	5	1,1	0,49	0,35	6	8
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,0	12	2,5*	0,73	0,52	19	27
DS	Дакріальна висота	10,6	11	1,5	0,46	0,33	10	14
FC	Глибина іклової ямки	6,6	10	1,1	0,34	0,24	4,5	10
32	∠ Кут профілю чола від nas.	84,0°	4	4,7*	2,36	1,67	75	85
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl.	77,7°	4	4,9*	2,43	1,72	68	78
72	∠ Кут загальнолицевий	81,7°	4	3,8*	1,89	1,33	79	86
73	∠ Кут середньої частини обличчя	84,3°	4	1,9*	0,96	0,68	83	87
74	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	77,7°	4	3,4*	1,70	1,20	72	79
75(1)	∠ Кут випинання носа	29,0°	4	5,0*	2,50	1,76	25	36
77	∠ Назо-малярний кут	138,6°	9	3,2	1,06	0,75	132,5°	141,0°
∠ Zm`	Зіго-максилярний кут	125,5°	5	4,1*	1,85	1,30	122,0°	132,0°
	Надперенісся	2,5	11	0,7	0,21	0,15	1,7	2,5
	Надбрівні дуги	1,5	9	0,2	0,07	0,05	1	1,8
	Зовнішній потиличний горбок	1,3	12	1,4	0,40	0,28	0	5
	Соскоподібний відросток	2,0	10	0,8	0,24	0,17	1	3
	Передньоносова ость	3,0	7	0,7	0,26	0,19	2,5	4
23a	Горизонтальна окружність через офріон	531,4	8	20,1	7,12	5,03	515	580
mfo-zm		49,2	6	2,5	1,04	0,73	40	47

Таблиця 1 (продовження)

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
<i>Індекси</i>								
8:1	Черепний	75,1	11	3,6*	1,07	0,76	66,8	78
17:1	Висотно-повздожній	74,5	7	2,6*	1,98	0,69	71,4	79
17:8	Висотно-поперечний	99,2	6	4,5	1,8	1,36	93,2	106
9:8	Лобно-поперечний	69,8	9	2,6*	0,88	0,62	66	74
20:1	Висотно-повздожній	62,8	10	3,1*	0,97	0,68	58,7	69
20:8	Висотно-поперечний	84,2	10	5,1*	1,62	1,14	78,3	95
10:8	Коронарно-поперечний	84,6	9	3,2*	80,3	90	80,3	90
9:10	Широтний лобний	84,6	10	5,2*	1,63	1,16	76,2	96
45:8	Поперечний фасіо-церебральний	90,5	5	4,3*	1,92	1,36	83	93
48:17	Вертикальний фасіо-церебральний	60,7	4	18,4*	9,19	6,50	49,6	88
9:45	Лобно-виличний	70,0	5	2,4	1,06	0,75	73,2	79,5
10:45	Коронарно-виличний	88,7	5	6,4*	2,87	2,03	79,6	98
40:5	Випинання обличчя	98,2	4	5,3*	2,66	1,88	90,1	103
47:45	Загальний лицевий	78,3	2	11,1*	7,85	5,55	78,3	94
48:45	Верхній лицевий	53,9	4	3,6*	1,79	1,27	50,4	58
54:55	Носовий	47,7	10	4,7*	1,48	1,05	40,7	56
DS:DC	Дакріальний	49,2	11	5,9*	1,76	1,25	40	61
SS:SC	Симотичний	52,0	11	15,2*	4,58	3,24	33,3	75
MS:MC	Максило-фронтальний	37,6	11	6,1	1,85	1,31	28,6	52
52:51	Орбітний	74,2	8	4,7*	1,64	1,16	69,8	82
63:62	Піднебінний	74,8	10	5,6*	1,76	1,24	67,3	89
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,8	7	5,1*	1,94	1,37	113,2	124
10	Найбільша ширина чола	120,1	8	4,4*	1,54	1,09	111	126
11	Ширина основи черепа	128,3	6	6,0*	2,43	1,72	120	138
12	Ширина потилиці	112	6	5,2*	2,11	1,49	104	117
24	Поперечна дуга	329,2	6	11,0*	4,50	3,18	313	342
25	Сагітальна дуга	382,7	6	13,5	5,50	3,89	370	399
26	Лобна дуга	131,3	8	9,5*	3,35	2,37	118	144
FS	Sub. Nф. Висота вигину чола	24,75	8	3,7*	1,29	0,91	21	29
27	Тім'яна дуга	129,3	8	9,8*	3,46	2,45	110	143
28	Потилична дуга	123,8	5	8,3*	3,71	2,62	113	135
29	Лобна хорда	114,9	8	6,5*	2,29	1,62	108	125
30	Тім'яна хорда	116,9	8	8,2*	2,89	2,04	100	126
31	Потилична хорда	105,5	6	6,3*	2,57	1,81	94	111
7	Довжина потиличного отвору	34,6	4	2,5	1,25	0,88	32	38
16	Ширина потиличного отвору	29,6	5	0,9*	0,40	0,28	29	31
60	Довжина альвеолярної дуги	53	4	0,8*	0,41	0,29	52	54
61	Ширина альвеолярної дуги	63,8	6	3,2*	1,30	0,92	60	67
62	Довжина піднебіння	48,4	6	2,5	1,04	0,73	44	51,5w
63	Ширина піднебіння	36,7	6	1,4*	0,57	0,41	35,5	39
<i>Нижня щелепа</i>								
79	∠ Кут гілки	122°	3	2,0*	1,15	0,82	120	124
68(1)	Довжина від виростків	115,3	3	10,3*	5,93	4,19	104	124
68	Проекційна довжина від кутів	85,7	3	7,1	4,10	2,90	78	92
C'	∠ Кут випинання підборіддя	57,5°	2	3,5*	2,50	1,77	55	60
65	Виросткова ширина	119,0	2	1,4	1,00	0,71	118	120
69 (1)	Висота тіла	33,7	3	6,0	3,48	2,46	28	40

M — середня величина, n — число випадків, σ — середнє квадратичне відхилення, m(M) — помилка середньої арифметичної, ms — середня помилка сигми, * — за межею середніх величин квадратичного відхилення.

Загалом чоловічі черепа масивні, з добре розвиненим надпереніссям (2,5 бали), середнім розвитком надбрівних дуг (1,9 бали), незначним розвитком зовнішнього потиличного горбка та помірними соскоподібними відростками (2,2 бали). Потилиця виступає добре, округлої форми, але розвиток потиличного рельєфу середній.

У чоловічій добірці сім доліхокранних і чотири мезокранні черепа. В середньому черепний індекс (75,1) лежить на межі мезо- і доліхокранії. За формою черепної коробки більшість черепів мають овоїдну та пентагоїдну форму. Висотно-повздожній показник помірний (74,5), що свідчить про ортокранність черепів; висотно-поперечний — великий (99,2), що вказує на порівняно значну висоту черепів — акрокранію. Вушна висота виміряна на десятих чоловічих черепах і визначена як значна. Лобна кістка має помірну ширину у фронтальному (98,1 мм) і дорсальному відділах. Відносна ширина чола, виражена лобно-поперечним показником, значна. Нахил лобної кістки, що визначається двома кутами й індексом висоти вигину, помірний. Ширина потилиці значна, а потиличний широтно-повздожній індекс виявився помірним. Обличчя в середньому мезогнатне. Верхня його ширина підпадає під категорію середніх величин цієї ознаки (106,3 мм). Виличний діаметр, виміряний на п'ятих черепах, помірний (131,4 мм). Верхня висота обличчя середня, що характерно для представників європеїдної раси (Алексеев 2008, с. 177), як і мезенний верхньолицевий індекс (53,9). Повна висота обличчя на межі малих і середніх абсолютних розмірів (114,3). Орбіти середньоширокі, на межі з широкими формами, невисокі, за максиллофронтальним індексом низькі (74,9). Кути горизонтального профілювання обличчя малі і на верхньому (138,6°), і на середньому рівні (125,5°), що характеризує обличчя як добре профілюване. Ніс помірно високий та вузький, за індексом мезорінний (47,7), тобто середньоширокий. Значний симотичний індекс і середній дакріальний визначають добірку так: перший вказує на високе, другий — на середнє перенісся. Передньоносова ость помірна (3,3 бали). Глибина іклової ямки значна.

Нижня щелепа має дуже велику довжину та помірну виросткову ширину за середньої висоти, кут випинання підборіддя дуже малий (57,5°).

Описані ознаки визначають чоловіків з Передгороддя як представників європеїдної

раси. За класифікацією антропологічних типів Т.І. Алексеевої (Алексеева 1973, табл. 20, ст. 67), чоловіча добірка потрапляє до європеїдного мезодоліхокранного типу, куди автор віднесла й полян чернігівських. Відмінною рисою є трохи менший кут випинання носа на черепах з Передгороддя.

Жіноча серія черепів збереглася задовільно. Придатними для вимірів були 17 черепів, частина з яких фрагментована (табл. 2). Рельєф в області надперенісся і потилиці, як і виразність соскоподібних відростків та надбрівних дуг, незначні. Черепа мають великі значення повздожнього та малі поперечного діаметра черепної коробки. У добірці сім доліхокранних, чотири мезокранні і брахіокранні черепа. В середньому жіноча добірка мезокранна і має ідентичний з чоловічою серією черепний індекс (75,1). Значення висотного діаметра *basion-bregma* помірне, висотно-повздожній індекс ортокранний, висотно-поперечний — метріокранний, що свідчить про помірну висоту черепів у групі. Вушна висота (*po—br*) також входить до середніх категорій розмірів. Ширина чола у фронтальній і дорсальній областях помірна, лобно-поперечний і широтно-лобний (9 : 10) індекси середні.

Виличний діаметр помірний, верхня висота обличчя мала, за відповідним індексом лице мезенне. На верхньому рівні обличчя помірно профілюване в горизонтальній площині, тоді як на середньому рівні воно дуже профілюване. За вертикальним профілем лице ортогнатне. Висота орбіт незначна, ширина середня. Індекс вказує на мезоконхію, тобто помірну відносну висоту. Ширина носа помірна, висота незначна, за показником ніс середньоширокий. Симотичний індекс великий, також значним виявився і кут випинання носа, що підтверджує значне профілювання обличчя в жіночій серії. Глибина виличної ямки помірна, на межі зі значними категоріями розмірів.

Нижня щелепа має дуже велику довжину та помірну ширину за малої висоти, кут випинання підборіддя середній.

У цілому за описаними ознаками жіночу серію Передгороддя можна характеризувати як європеїдну. За класифікацією антропологічних типів Т.О. Рудич (Рудич 2007а, табл. 2, с. 48), чернігівська жіноча група потрапляє до кола сіверянських племен, що характеризуються доліхокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і потужним випинанням мезорінного носа.

Аналіз середніх квадратичних відхилень у чоловічій серії свідчить про значну варіабельність майже всіх важливих краніометричних ознак, окрім середньої ширини обличчя та найбільшої ширини чола. Розмах варіацій краніологічних ознак середній.

Через незначне число черепів здійснити аналіз серії на однорідність методом головних компонент за допомогою статистичної програми РССОМР вдалося не повністю. Тож звернемося до розрахованих нами коефіцієнтів кореляції між основними краніологічними ознаками. Як видно з табл. 3, багато з цих коефіцієнтів і в чоловічій, і в жіночій серіях знаходяться поза межами стандартних величин, розрахованих для однорідних груп (Рогинский 1954; Дерябин 1983, с. 17; 1998). Виходячи з того, що

занижені або завишені значення та зворотний напрям зв'язку між краніометричними ознаками в серії може свідчити про її неоднорідність, проаналізуємо окремі випадки порушення кореляцій у чоловічій та жіночій серіях.

Повздовжній і поперечний діаметри черепа, які в однорідних групах мають додатну кореляцію в межах 0,2—0,4 (Денисова, Граудонис, Гравере 1985, с. 119), у чоловічій серії демонструють нормальний функціональний зв'язок (0,21), що не можна сказати про верхню висоту обличчя та носа, де виявлено доволі щільний додатний зв'язок (0,94), який вказує на наявність у добірці черепів з високим обличчям та досить високим носом, з одного боку, та черепів з малою верхньою висотою обличчя та носа — з іншого (поховання 75/1990).

Таблиця 2. Середні розміри, індекси та статистичні дані жіночих черепів з чернігівського Передгороддя XI—XII ст.

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
1	Повздовжній діаметр	176,7	15	7,3*	1,90	1,34	162	189
8	Поперечний діаметр	133,6	12	5,2*	1,49	1,06	126	141
17	Висотний діаметр	130,9	11	7,0*	2,12	1,50	122	143
5	Довжина основи черепа	99,7	10	4,1*	1,28	0,91	93	105
9	Найменша ширина чола	93,3	17	5,0*	1,21	0,86	85	101
45	Виличний діаметр	123,9	7	3,3*	1,24	0,88	120	130
40	Довжина основи обличчя	95,1	7	5,5*	2,08	1,47	90	104
48	Верхня висота обличчя	63,4	9	5,5*	1,83	1,29	52	70
47	Повна висота обличчя	106,7	3	5,5*	3,18	2,25	103	113
43	Верхня ширина обличчя	98,1	11	2,7*	0,81	0,58	93	102
46	Середня ширина обличчя	87,5	8	5,3*	1,87	1,32	80	95
55	Висота носа	47,6	8	2,5*	0,90	0,64	44	51
54	Ширина носа	23,5	11	1,1*	0,33	0,23	21,5	25
51	Ширина орбіти	40,0	9	1,3	0,42	0,29	38	42
52	Висота орбіти	31,7	9	1,5*	0,49	0,35	29	33
20	Вушна висота (po—br)	111,6	8	5,2*	1,82	1,29	104,8	118,0
SC (57)	Симотична ширина	8,5	12	1,0*	0,29	0,20	7	12
SS	Симотична висота	3,8	12	0,7	0,21	0,15	3	12
MC (50)	Максилофронтальна ширина	17,8	8	2,0	0,72	0,51	15	21,5
MS	Максилофронтальна висота	6,4	8	0,5	0,18	0,13	6	7
DC (49a)	Дакріальна ширина	20,3	8	2,1*	0,75	0,63	18	24
DS	Дакріальна висота	10,1	8	0,8*	0,30	0,21	9	11
FC	Глибина іклової ямки	5,4	8	2,0*	0,69	0,49	3	9
32	∠ Кут профілю чола від nas.	86,9°	7	3,6*	1,37	0,97	81°	90°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl.	80,9°	7	4,2*	1,60	1,13	76°	85°
72	∠ Кут загальнолицевий	84,9°	7	2,3*	0,88	0,63	84°	87°
73	∠ Кут середньої частини обличчя	85,9°	7	2,7*	1,03	0,73	81°	90°
74	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	80,6°	7	3,6*	3,04	0,91	75°	85°
75(1)	∠ Кут випинання носа	25,5°	6	1,5	0,62	0,44	24°	28°
77	∠ Назо-малярний кут	140,2°	11	2,4	0,74	0,52	136,0°	143,0°
∠ Zm'	Зіго-максиллярний кут	125,6°	8	4,9*	1,74	1,23	121,0°	133,5°

Таблиця 2 (продовження)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
23a	Надперенісся	1,1	11	0,4	0,09	0,06	1	2
	Надбрівні дуги	1,0	15	0,0	0,0	0,0	1	1
	Зовнішній потиличний горбок	0,5	13	0,8	0,22	0,15	0	2
	Соскоподібний відросток	1,1	14	0,4	0,10	0,07	1	1,8
	Передньоносова ость	3,4	5	1,1	0,51	0,36	2	5
	Горизонтальна окружність через офріон	499,8	8	18,0	6,36	4,50	470	526
	mfo-zm	40,21	7	3,3	1,26	0,89	35	44
<i>Індекси:</i>								
8:1	Черепний	75,1	12	4,0*	1,15	0,81	69,6	82,0
17:1	Висотно-повздожній	73,7	11	2,8	0,84	0,59	69,8	77,3
17:8	Висотно-поперечний	97,8	11	5,8*	1,76	1,24	87,2	106,7
9:8	Лобно-поперечний	69,8	12	2,8*	0,82	0,58	64,5	73,9
20:1	Висотно-повздожній	63,5	10	3,3*	1,06	0,75	60,1	72,2
20:8	Висотно-поперечний	84,2	10	4,8*	1,53	1,08	75,2	90,7
10:8	Коронарно-поперечний	85,3	12	2,9	0,84	0,60	81,2	90,8
9:10	Широтний лобний	82,0	17	2,6*	0,63	0,45	76,3	87,3
45:8	Поперечний фасіо-церебральний	93,1	6	2,7*	1,11	0,78	87,9	95,3
48:17	Вертикальний фасіо-церебральний	49,7	7	4,5*	1,71	1,21	43,5	56,9
9:45	Лобно-виличний	75,4	6	3,7*	1,52	1,08	68,5	78,6
10:45	Коронарно-виличний	91,4	6	3,8*	1,55	1,10	86,2	96,0
40:5	Випинання обличчя	96,1	7	2,9	1,11	0,78	91,1	99
47:45	Загальний лицевий	85,7	2	1,8*	1,25	0,88	84,4	86,9
48:45	Верхній лицевий	52,9	6	2,1*	0,86	0,61	50,4	56,5
54:55	Носовий	48,8	8	3,1*	1,08	0,76	54,4	54,5
DS:DC	Дакріальний	50,3	8	6,1*	2,16	1,52	40,9	59,5
SS:SC	Симотичний	43,0	11	10,0*	3,01	2,13	30,0	62,5
MS:MC	Максило-фронтальний	36,2	8	5,0	1,77	1,25	31,6	46,7
52:51	Орбітний від <i>mf</i>	79,3	9	4,0*	1,34	0,95	72,5	84,8
63:62	Піднебінний	67,4	8	9,2	3,24	2,29	51,1	82,5
61:60	Щелепно-альвеолярний	102,1	6	10,4	4,26	3,02	81,1	108
12:31	Потиличний широтно-повздожній індекс	87,0	3	3,8*	2,17	1,53	83,4	90,9
10	Найбільша ширина чола	114,6	10	7,2*	2,28	1,61	106	126
11	Ширина основи черепа	119,0	6	5,7	2,31	1,63	111	128
12	Ширина потилиці	105,8	10	5,1*	1,62	1,15	98	112
24	Поперечна дуга	307,5	6	13,4*	5,48	3,88	290	324
25	Сагітальна дуга	352,5	6	17,6*	7,20	5,09	332	377
26	Лобна дуга	121,4	7	6,3*	2,37	1,68	116	134
FS	Sub. Nβ. Висота вигину чола	24,9	6	2,2*	0,90	0,64	22,5	28
27	Тім'яна дуга	120,3	7	4,0*	1,51	1,07	115	125
28	Потилична дуга	113,0	6	8,1*	3,33	2,35	101	122
29	Лобна хорда	104,7	6	6,0	2,46	1,74	98	115
30	Тім'яна хорда	108,6	9	6,3*	2,09	1,48	102	120
31	Потилична хорда	93,3	9	5,7*	1,91	1,35	85	101
7	Довжина потиличного отвору	35,0	6	2,2*	0,91	0,64	33	39
16	Ширина потиличного отвору	29,2	7	2,3*	0,89	0,63	26,0	32
61	Ширина альвеолярної дуги	56,7	8	2,9	1,01	0,72	54	63
63	Ширина піднебіння	31,4	6	4,4*	1,79	0,27	23	35

Таблиця 2 (продовження)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
<i>Нижня щелепа</i>								
68 (1)	Довжина відростків	109,3	3	6,5	3,76	2,66	103	116
66	Кутова ширина	97	3	9,6	5,57	3,94	90	108
70	Висота гілки	52,6	3	3,8	2,19	1,55	50	57
∠ C°	Кут випинання підборіддя	68°	4	3,8	1,91	1,35	65	73
69 (3)	Товщина тіла нижньої щелепи	11,6	6	0,5	0,21	0,15	11	12

M — середня величина, n — число випадків, σ — середнє квадратичне відхилення, m(M) — помилка середньої арифметичної, ms — середня помилка сигми, * — за межею середніх величин квадратичного відхилення.

Крім того, зі знаком «мінус» порушений коефіцієнт кореляції між шириною носа та верхньою висотою обличчя (−0,69) і меншою мірою між поперечним діаметром черепної коробки та шириною носа (−0,59). Таким чином, у першому випадку незначна ширина носа характерна для черепів з високим обличчям (поховання Z/1990), а в другому широка черепна коробка характерна для черепів з вузьким носом (поховання 118/1990). У чоловічій серії також простежується щільний додатний зв'язок між повздовжнім і висотним діаметрами черепної коробки (0,67), повздовжнім діаметром і висотою та кутом випинання носа (5,6 і 5,4), поперечним діаметром черепа та верхньою висотою обличчя (0,78) і висотою носа (0,60). У незмішаних групах зв'язки між цими ознаками мають бути значно слабшими.

У жіночій серії повздовжній і поперечний діаметри черепа мають незначну від'ємну залежність (−0,32). Від'ємний зв'язок указує на присутність видовжених форм черепа з незначним поперечним діаметром та вкорочених — зі

збільшеним широтним розміром. Зрозуміти характер взаємної мінливості повздовжнього та поперечного діаметрів допомагає аналіз мінливості цих ознак. Варіаційний ряд повздовжнього діаметра дуже розтягнутий (162—189 мм) і становить 27 мм, на що вказує і дуже завищене квадратичне відхилення (6,9). Враховуючи характер варіаційних рядів повздовжнього та поперечного діаметрів і відсутність нормальної кореляції між цими ознаками, можна припустити наявність у жіночій серії черепів, що відрізняються за величиною повздовжнього діаметра. Відносно невелику від'ємну залежність виявлено факторним аналізом у жіночій серії між повздовжнім діаметром черепа та верхньою висотою обличчя, де коефіцієнт кореляції цих ознак зазвичай є додатним та більший ніж 0,3—0,4 (Рогинский 1954). Для жіночих черепів він становить −0,24, що свідчить про наявність довгоголових низьколицих (поховання 2/2007) і мезокранних високолицих форм (поховання 3/2009). Своєю чергою, виявлено щільний додатний зв'язок (0,84) між поперечним діаме-

Таблиця 3. Коефіцієнти кореляції між ознаками в серії з чернігівського Передгороддя (над діагоналлю жіночі черепи)

Ознаки	1	8	17	45	48	55	54	75 (1)
1. Повздовжній діаметр	—	−0,32	0,43	−0,43	−0,24	−0,12	−0,02	0,27
8. Поперечний діаметр	0,21	—	0,45	−0,41	0,47	0,28	0,84*	0,23
17. Висотний діаметр (b-br)	0,67*	−0,28	—	−0,31	0,29	0,21	0,64*	0,20
45. Виличний діаметр	0,44	−0,15	0,24	—	0,05	0,35	−0,48	−0,87*
48. Верхня висота обличчя	0,33	0,78*	0,23	−0,40	—	0,83*	0,76*	−0,30
55. Висота носа	0,56*	0,60*	0,50*	−0,30	0,94*	—	0,49	−0,70*
54. Ширина носа	0,38	−0,59*	0,19	0,46	−0,69*	−0,46	—	0,22
75 (1). Кут випинання носа	0,54*	−0,04	−0,05	0,41	−0,34	−0,21	0,82*	—

* P < 0,05

тром черепа та шириною носа. Привертає увагу те, що в цілому в жіночій серії виличний діаметр знаходиться в п'яти випадках кореляції з іншими ознаками з від'ємним значенням і тільки у двох випадках (верхня висота обличчя та висота носа) — з додатним. Тільки одна з ознак має дуже велику від'ємну кореляцію (–0,87) виличної хорди до кута випинання носа. Загалом, враховуючи незначну кількість і жіночих, і чоловічих черепів (по чотири), які тут враховані, стверджувати, що до їхнього складу входять два морфологічні типи, не можна.

Ступінь зв'язку між окремою парою ознак навіть в однорідній серії не буває завжди строго постійною величиною та може коливатися в деяких межах. Постійнішою величиною є напрям зв'язку, який для більшості ознак в однорідних серіях є додатний (Денисова, Граудонис, Гравере 1985, с. 118).

Привертає також увагу і той факт, що зв'язок і за величиною, і за напрямом між одними й тими самими ознаками в чоловічій і жіночій серіях неоднаковий. Але частіше ця відмінність виражена не в напрямі, а величині кореляції. Слід відзначити, що ця ознака не вкладається в комплекс і тому є фізіологічна, а не історично-морфологічна. Це зумовлено переважно відмінностями в абсолютних розмірах ніж пропорціях.

Статевий диморфізм

Візуально чоловічі черепи не завжди значно відрізняються від жіночих розвитком скоподібних відростків, виразнішим рельєфом потиличної кістки і потиличного горбка. Жіночі черепи порівняно з чоловічими характеризуються меншим повздовжнім діаметром (в середньому на 13,2 мм) та, відповідно, однаковою мезокранією (черепний індекс 75,1). Однак основні відмінності виявляються у

висотно-повздовжньому та орбітному показниках, що є нормальним явищем. Якщо чоловічі черепи хамеконхні, то жіночі — мезоконхні, відтак, якщо чоловічі черепи середньовисокі, то жіночі мають високе склепіння (індекс 97,8).

Відповідно, в жіночих черепів значно вища морфологічна форма. Про це свідчать загальний лицевий (85,7) і верхньолицевий (52,9) показники, згідно яких жіночі черепи мають мезопрозопну та мезенну форму обличчя відповідно, лицева ж частина чоловічих черепів характеризується еуріпрозопною формою (78,3).

Щоб виявити напрями можливих відмінностей між чоловічими та жіночими черепами Передгороддя, були враховані коефіцієнти статевого диморфізму за основними ознаками мозкового відділу (Алексеев, Дебєц 1964, табл. 12—13, с. 123—124). Порівняння стандартних коефіцієнтів статевого диморфізму з аналогічними показниками з чернігівського Передгороддя демонструє значні його порушення в ознаках будови обличчя, потилиці, орбіт і носа. Здебільшого вони виходять за стандартні і завищені. Тільки чотири коефіцієнти з 22 (виличний діаметр, ширина носа, симотична та вушна висоти) занижені, що свідчить про те, що вказані жіночі розміри відносяться до класу більших величин ніж, відповідно, чоловічі.

Зіставлення матеріалів із могильників Чернігова та Чернігово-Сіверської землі

Щоб отримати уявлення про місце виявлених у Передгородді краніологічних комплексів серед антропологічних типів синхронних серій Чернігова та суміжних територій, проведено зіставлення, до якого залучені 10 чоловічих краніологічних серій II тис. Чернігівської зем-

Таблиця 4. Краніологічні серії, використані для порівняльного аналізу (♂ та ♀)

№ п/п	Група	Датування (ст.)
1	чернігівське Передгороддя	XI—XIII
2	чернігівський Дитинець	кінець XI — друга пол. XII
3	чернігівський некрополь	X—XIII
4	Чернігів (1973)	XI—XIII
5	збірна серія сіверян	XI—XIII
6	хут. Зелений Гай (в околицях м. Суми)	XI—XIII
7	Любеч	XI—XII
8	Шестовиця (курганний могильник)	IX—X
9	курганний могильник у с. Кам'яне	XI—XII
10	збірна серія полян чернігівських	X—XIII

лі, досліджені різними авторами. Це, зокрема, серія з дружинного поселення Шестовиця (Зіневич 1962), серії Любеч, Чернігів, добірка сільського населення полян чернігівських, збірна серія з сіверянських курганних могильників (Алексеева 1973, с. 122—123), з хут. Зелений Гай (Покас 1987), черепи з курганного могильника біля с. Кам'яне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), чернігівських некрополя (Долженко, у друці), Дитинця (Долженко, Потехіна, у друці) та Передгороддя (табл. 4).

Зіставлення провадилося методом канонічного аналізу за дев'ятьма важливими ознаками черепа, серед яких повздовжній, поперечний та висотний (*basion-bregma*) діаметри, виличний діаметр, висота обличчя, найменша ширина чола, кут випинання носа та його ширина і висота. Результати аналізу відображені в табл. 5. Комп'ютерна програма CANON—2,50 виконує канонічний аналіз, знаходить координати центроїдів груп у багатомірному просторі та вираховує попарні дистанції Махаланобіса, PCDENDU — кластерний аналіз незваженим парно-груповим методом.

Розглянемо мінімальні відстані Махаланобіса (D_c^2) серії Передгороддя до інших: Любеч (—0,90), чернігівський Дитинець (0,27), некрополь (2,02), сіверяни (1,79), Чернігів (3,29), поляни чернігівські (3,96), Шестовиця (5,09), Кам'яне (10,47). Таким чином, найближчою до Передгороддя за краніометричними ознаками виявилася доліхокранна та вузьколиця серія з Любеча. Найбільше віддалена від Передгороддя і від інших добірок доліхокранна серія з підвищеним лицевим індексом із курганних могильників біля с. Кам'яне, яка, за даними М.П. Покаса, ймовірно, увібрала іраномовний

компонент (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984, с. 23).

Згідно розподілу навантажень на перший канонічний вектор (КВ I), який відображає 45 % загальної мінливості, найзначимішими ознаками є кут випинання носа (додатні значення) та поперечний діаметр (від'ємні значення). Отже, полярні позиції займають групи, які, перш за все, відрізняються ступенем випинання носа і величиною поперечного діаметра черепної коробки, а саме, групи Кам'яне (—1,954) і поляни чернігівські (—0,834), з одного боку, та серії Шестовиця (2,268) і чернігівський некрополь (1,089), з іншого. Що стосується серії Передгороддя, то вона з додатним значенням канонічного вектора (0,992) знаходиться ближче до серії чернігівського некрополю (1,089).

На другий канонічний вектор (КВ II) припадає 26 % сумарної мінливості серій. Комплекс ознак, максимально значимих за КВ II, виражається в поєднанні тенденції до незначної висоти черепа з широким обличчям і невеликою висотою носа. Крайніми «північними» значеннями КВ II характеризується тільки Кам'яне (2,30), крайніми «південними» — дві чернігівські групи з від'ємними значеннями КВ II — Чернігів-73 (—0,89) і Дитинець (—0,41). Серія Передгороддя з додатним значенням канонічного вектора II (0,411) розмістилася безпосередньо перед міською серією Любеч (0,277) і віддалена від груп Чернігів-73 та Кам'яне.

Третій КВ (18 % мінливості) визначається висотними розмірами обличчя та повздовжнім діаметром черепа, а ширина носа не проявила себе як диференціююча ознака. За названими параметрами чернігівський некрополь з від'ємним значенням канонічного вектора

Таблиця 5. Елементи перших трьох канонічних векторів для десяти чоловічих груп Чернігово-Сіверської землі

Ознака	Чоловіки		
	С1	С2	С3
1. Повздовжній діаметр	0,02	—0,34	0,54
8. Поперечний діаметр	—0,57	0,04	—0,15
9. Найменша ширина чола	0,22	—0,42	0,01
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,35	0,26	0,23
45. Виличний діаметр	0,36	0,52	—0,27
48. Верхня висота обличчя	0,09	—0,89	—0,61
55. Висота носа	0,20	0,44	0,55
54. Ширина носа	0,19	—0,06	0,11
75 (1). Кут випинання носа	0,66	0,08	0,16
Власні числа	11,23	9,92	5,93
Внесок у загальну дисперсію (%)	45,38	26,36	18,27

С3 — канонічні вектори 1—3.

(-1,35) і Зелений Гай з додатним значенням (1,49) опинилися на різних полюсах КВ III, а в центральній його частині — збірна серія сіверян (0,34). Серія Передгороддя з додатним значенням канонічного вектора III (0,574) знову розташована поряд із міською добіркою Любеч (0,734).

Канонічний аналіз розташування десяти чоловічих серій у просторі інтегральних КВ I і КВ II показує близькість відразу трьох добірок: хут. Зелений Гай, збірна серія сіверян і міська група з Любеча. До них і до чернігівського некрополя морфологічно тяжіє і серія з Передгороддя. Віддаленими від названих груп лишилися Кам'яне, що не має аналогій серед представлених серій Чернігово-Сіверської землі за рахунок дуже великого повздовжнього діаметра черепної коробки (191,5) і водночас малого поперечного (134,1), як і значного висотного діаметра черепа (140,2), а також Чернігів-73 та Шестовиця, що має германський елемент (Санкіна 2008, рис. 1, с. 151).

Виходячи з порівняльного аналізу доступних з території Чернігівщини антропологічних матеріалів, можна зробити висновок, що міське чоловіче населення Чернігова з території Передгороддя, найвірогідніше, мало тісні зв'язки з мешканцями, що залишили чернігівський некрополь, і давньоруським міським населенням Любеча та сільським, яке репрезентує збірна серія сіверян і група хут. Зелений Гай, за рахунок морфологічної подібності, що особливо добре демонструє положення груп у площині, створеній КВ I і II. Паралельно було проведено кластерний аналіз указаних чоловічих груп за допомогою програми Systat-10,2 методом Ward. Замість кута випинання носа та

його ширини і висоти були залучені носовий та орбітні індекси, але результат аналізу виявився ідентичним попередньому, що підтверджує об'єктивність обраних методів і правильність зроблених висновків.

Зіставлення жіночої групи з Передгороддя з серіями Чернігівської землі також здійснено за допомогою канонічного аналізу за описаною схемою. Для порівняння залучалися дані тих само краніологічних груп II тис., що і при порівняльному аналізі чоловічих серій, крім групи з чернігівського некрополя. Результати подані в табл. 6. Вони свідчать про розподіл навантажень. Так, перший канонічний вектор (КВ I), який відображає 43 % загальної мінливості, визначається однією значимою ознакою — висотним діаметром черепної коробки (додатні значення). За рахунок цього полярні позиції займають групи, які відрізняються висотним діаметром черепної коробки (*b-br*), а саме, курганна серія Чернігів-73 з великим додатним значенням КВ I (1,430), у якій в середньому низькі черепи (127,9), і ґрунтовий могильник чернігівський Дитинець з від'ємним значенням першого канонічного вектора (-0,872), де спостерігається також мала категорія висотного діаметра черепа, але на межі з середніми розмірами (130,0). Не проявили себе такі ознаки як поперечний діаметр черепа та висота носа.

Другий канонічний вектор (26,8 % мінливості) описує наступний комплекс: найбільші значення КВ II мають Кам'яне (-2,930) і знову ж чернігівський Дитинець (0,811). Цього разу серії роз'єднують дві ознаки: ширина носа та верхня висота обличчя (табл. 5).

І третій КВ (16,3 % мінливості) роз'єднав серії з хут. Зелений Гай з додатним значенням

Таблиця 6. Елементи перших трьох канонічних векторів для дев'яти жіночих груп Чернігівської землі

Ознака	Жінки		
	С1	С2	С3
1. Поздовжній діаметр	-0,34	0,20	-0,04
8. Поперечний діаметр	-0,01	0,22	0,56
9. Найменша ширина чола	-0,16	-0,06	0,02
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,94	0,23	0,11
45. Виличний діаметр	-0,19	0,49	-0,59
48. Верхня висота обличчя	-0,31	0,75	0,31
55. Висота носа	0,06	-0,16	0,67
54. Ширина носа	0,17	0,88	0,08
75 (1). Кут випинання носа	-0,54	-0,03	0,65
Власні числа	13,19	11,09	7,62
Внесок у загальну дисперсію (%)	42,96	26,89	16,38

С3 — канонічні вектори 1—3.

(1,103) і збірну серію сіверян з від'ємним значенням КВ III (-0,859) за рахунок висоти та кута випинання носа.

Рис. 4 відображає позицію жіночих груп на площині, що утворилася за допомогою КВ I та II. Як бачимо, найбільш морфологічно близькими між жіночими групами виявилися дві сільські збірні серії: сіверяни та чернігівські поляни і міська добірка з чернігівського Дитинця. Не має аналогій жіноча група з могильника Кам'яне, яка, як вже було сказано, дуже віддалена від Передгороддя (11,0) і від решти серій Чернігівської землі так само, як і в попередньому випадку з чоловіками, і виявилася такою морфологічно своєрідною, що займає окреме місце. Це могло статися через генетичний внесок ірано-тюркомовного елемента (Сухобоков 1992, с. 110; Гравер 2002). Курганний могильник Чернігів-73, що репрезентує жіноче населення, відрізняється від Передгороддя абсолютними розмірами висотного діаметра черепної коробки, верхньою висотою обличчя та шириною носа. Найближчою серією до Передгороддя є чернігівський Дитинець, черепи з цього могильника за формою черепної коробки в середньому характеризуються мезокранією, обличчя вузьке візуально, але за середнім діаметром вилиць, який дорівнює 122 мм, потрапляє до категорії середніх величин.

За результатами порівняння матеріалу з території Чернігово-Сіверської Землі, можна зробити висновки, що жіноче населення Чернігова з території Передгороддя, найвірогідніше, має морфологічні зв'язки з сусіднім районом Чернігова, його Дитинцем і давньоруським сільським населенням, що представлене добірками з могильника поляни чернігівські, сіверяни та Зелений Гай, за рахунок морфологічної подібності, що особливо добре демонструє канонічний аналіз. За класифікацією антропологічних типів Т.О. Рудич, жіноча група потрапляє до сіверянських племен, що характеризуються доліхокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і потужним випинанням мезорінного носа.

Своєю чергою, чоловіче населення Передгороддя за матрицею кластеризації міжгрупових кореляцій та канонічним аналізом також тяжіє спочатку до другого сусіднього району міста, некрополя та до міського населення, представленого серією Любеч, і це не несподівано, а також морфологічно подібне до збірної серії сільського населення сіверян і однаковою мірою до могильника хут. Зелений Гай. За класифікацією антропологічних типів Т.І. Алек-

сеєвої, чоловіча добірка з Передгороддя належить до європеїдного мезодоліхокранного типу з середньошироким обличчям.

Зіставлення добірки з Передгороддя та слов'ян Східної Європи

Другим етапом нашого дослідження є співставлення міських груп із Чернігова та населення доби Київської Русі. В основу порівняння добірок покладені середні розміри та індекси основних краніологічних вимірів.

Для порівняння залучені дані 40 чоловічих краніологічних серій II тис. (табл. 7). Північно-Східної Європи, досліджені різними вченими, з яких: 13 груп з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: чернігівських Передгороддя, некрополя (автор) і Дитинця (Долженко, Потехіна у друці), Возв'ягеля та Переяслава-Хмельницького (Рудич 1999; 2007; 2008, с. 100), Витачева, Любеча, Києва, Чернігова, Старої Рязані та Переяслава-Хмельницького-73 (Алексеева 1969; 1973, с. 122—125), Юр'єва (Орлов, Моця, Покас 1985), Новогрудка (Салівон 1971, с. 99), Верхнього Києва (Козак 2010, с. 40) і Старої Ладоги (Санкіна 2000, с. 84).

Сільське населення представлене матеріалами з 11 могильників: Шестовиця, Миколаївка, хут. Половецький (Зіневич 1962; 1967), Кам'яного (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), хут. Зелений Гай, Монастирка (Покас 1987; 1988), Григорівки, Бучака (Козак 2000), Княжої Гори і Сагунівки (Алексеева 1973, с. 58), поляни чернігівські та переяславські (Алексеева 1969; 1973, с. 123). До них додані середньовічні могильники з території Нижнього Подніпров'я: ґрунтовий могильник Мамай-Сурка (Литвинова 2000), Кам'янка (Кондукторова 1956) і Каїри (Зіневич 1967).

Давньоруські групи Прутсько-Дністровського межиріччя представлені могильниками біля сіл Василів і Ханська — Лимбар і Бранешти (Великанова 1975, с. 111, 118). Давньоруські сільські групи Новгородської землі охоплюють: Которськ, збірну серію Південно-Східне Приладожжя, що походить із численних могильників в басейнах річок Оять, Паш, Сясь і Тихвинка (Санкіна, Козинцев 1994; Санкіна 2000, с. 15—16), Ольгин Хрест (Алексеева 1963, с. 129—130), Лашковці та Бегунці (Хартанович, Чистов 1984).

Використано 14 важливих для расової діагностики ознак: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина чола, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ши-

Таблиця 7. Краніологічні серії, які використані для порівняльного аналізу (♂ та ♀)

№ п/п	Група	Датування (ст.)
<i>Давньоруські групи Чернігово-Сіверської землі</i>		
1	Любеч	XI—XII
2	Шестовиця	IX—X
3	чернігівський Дитинець	кінець XI — друга пол. XII
4	чернігівський некрополь	X—XIII
5	чернігівське Передгороддя	XI—XIII
6	Чернігів (1973)	X—XIII
7	поляни чернігівські (збірна серія, 1973)	
8	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	XI—XII
9	збірна серія сіверян	XI—XIII
10	хут. Зелений Гай	XI—XII
<i>Давньоруські групи Київської землі</i>		
11	Княжа гора та Сагунівка	XI—XIII
12	Київ (гора Щекавиця)	XI—XIII
13	Київ (цвинтарі, 1973)	XI—XIII
14	Верхній Київ (збірна серія)	XI—XIII
15	Київ (вул. Паторжинського, 14)	XI—XIII
16	Григорівка	X—XIII
17	Бучак (Бучаки)	X—XIII
18	Витачев	X—XIII
19	хут. Половецький	XI—XII
20	Миколаївка	XI—XII
21	Монастирок	X—XIII
22	Переяслав-Хмельницький та його околиці (2007)	друга пол. XI—початок XIII
23	поляни переяславські (збірна серія, 1973)*	X—XIII
24	Юр'їв	XI—XII
<i>Давньоруська група землі дреговичів</i>		
25	Новогрудка	XI—XII
<i>Давньоруська група древлянської землі</i>		
26	Возв'ягель	XII — середина XIII
<i>Осіле населення Нижнього Подніпров'я</i>		
27	Мамай-Сурка	друга пол. XIII, початок XV
28	грунтовий могильник біля м. Кам'янка-Дніпровська	X—XII
29	Каїри	XI—XII
30	Благовіщенка	XII—XIV
<i>Давньоруські групи Новгородської землі</i>		
31	Стара Ладога (Земляне городище)	XI—XII
32	Псков (Романова Горка)	XII
33	Которськ	XI—XIII
34	Півн.-Сх. Приладожжя (словени новгородські ?) збірна серія	XI—XIII
35	Ольгин Хрест (словени новгородські)	XI—XIII
36	Лашковці (Іжорське плато)	XII—XVI
37	Бегунці (Іжорське плато)	XII—XIII
<i>Давньоруські групи Смоленської землі</i>		
38	Стара Рязань I	XI—XII
39	Стара Рязань II	XII—XIII
40	Смоленськ	XII—XIII

№ п/п	Група	Датування (ст.)
<i>Могильники Прутсько-Дністровського межиріччя давньоруської доби</i>		
41	Василів	XII
42	Бранешти	X—XI
43	Лимбар	XII—XIV

* Поляни переяславські (36 чоловічих та 11 жіночих черепів) включають міське населення м. Переяслав-Хмельницький і сільське Переяслав-Хмельницького району, а також інші матеріали (див.: Алексеева 1973, с. 31—32).

рина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, кут випинання носа та симотичний індекс.

У результаті канонічного аналізу навантаження на окремі ознаки у чоловіків та жінок у КВ I і II розподілились по-різному. Виняток є тільки в показниках повздовжнього діаметра черепа (від'ємні значення), і подібні дані спостерігаємо також в найменшій ширині чола (від'ємні значення) та носа (додатні значення). Решта ознак різняться. Виявилися майже подібними частини мінливості (сумарно на два перших КВ припадає 63,58 % і 59,57 %, відповідно). Різниця незначна — 4,01 %. Для класифікації чоловічих груп найзначніші, максимальні значення за КВ I мають такі ознаки, як кут випинання носа і виличний діаметр. Найменші значення спостерігаємо у верхній висоті обличчя, найменшій ширині чола та зигмаксиллярному куті.

Мінімальні значення в КВ II чоловічої групи відмічені у висоті носа, назо-малярному та зигмаксиллярному кутах і найменшій ширині чола. Максимальні значення припадають на поперечний та висотний діаметри черепа.

Звернемося до скорегованих дистанцій Махаланобіса (D_c^2) між чоловічими групами. Чернігівське Передгороддя: Любеч (–0,95), чернігівський Дитинець (0,15), Миколаївка (0,16), Бранешти (0,21), Юр'їв (0,23), Григорівка (0,53), Новоградка (0,65), Київ, вул. Паторжинського (0,98), Смоленськ (0,98), хут. Зелений Гай (1,01), Київ, гора Шекавиця (1,02), Возв'ягель (1,22), Бучак (1,37), сіверяни (1,75), Переяслав-Хмельницький-2007 (1,77), Бегунці (2,09), Лашковці (2,33), Верхній Київ (2,46), чернігівський некрополь (2,48), Василів (2,76), поляни переяславські (2,77), Чернігів-73 (3,22), Мамай-Сурка (3,45), Каїри (3,45), Рязань (3,87), поляни чернігівські (3,89), Благовіщенка (4,04), Княжа Гора і Сагунівка (4,27), Шестовиця (4,86), хут. Половецький (4,87), південно-східне Приладожжя (5,31), Монастирок (6,00), Стара Ладога (6,09), Лимбар (6,33), Київ (6,32), Витачев (7,47), Ольгин Хрест (8,13), Кам'яне (10,23), Кам'янка (12,38).

Таким чином, виявилось, що чернігівські групи демонструють більшу подібність до різних добірок доби давньоруської держави ніж між собою (окрім чернігівських Передгороддя та Дитинця). Розглянемо отримані результати детальніше.

Виходячи з дистанцій Махаланобіса, найближче до Передгороддя опинилися сіверяни з Любеча, які характеризуються великим повздовжнім і помірним поперечним діаметрами черепної коробки (мезокранія), середньою шириною чола та висотою обличчя. Наступна група, яка також близька до Передгороддя на дистанції (0,15), це єдина з трьох чернігівських серій чоловічої добірки з Дитинця, яка за черепним показником у середньому характеризується мезокранією, тобто помірно широкою черепною коробкою за великої довжини та середньої ширини черепа (Долженко, Потехіна у друці). Також можна відмітити подібність до досліджуваної добірки за параметрами обличчя та меншою мірою черепа могильника Бранешти, що опинився на близькій дистанції (0,21).

Таким чином, розташування чоловічих серій визначається різницею в кутах випинання носа, виличного діаметра та меншою мірою повздовжнім діаметром черепної коробки. Це знайшло відображення і в розподілі груп уздовж КВ I (рис. 1). Цікаво, що максимальні значення на вказаному векторі має все залучене до аналізу осіле населення Нижнього Подніпров'я напередодні монгольської навали і крайнім тут є Кам'янка — 2,245. Разом з перерахованими серіями знаходиться добірка Лимбар (1,702), яку пов'язують з болгарами (Великанова 1975). Мінімальні значення КВ I, як і в першому дослідженні, відмічені в добірці Кам'яне (–2,421) і двох київських серіях: вул. Паторжинського (–1,524) та Верхній Київ (–1,521). Усі чернігівські серії, окрім міської добірки Чернігів-73, мають від'ємні значення КВ I.

Мінімальні значення КВ II мають групи з поєднанням вузької та невисокої черепної коробки і водночас малим випинанням носових кісток (рис. 2): Південно-Східне Приладожжя

Рис. 1. Результати канонічного аналізу: розташування 40 чоловічих груп з Чернігова, Нижнього Подніпров'я та території Київської Русі вздовж KV I

(-1,553), Шестовиця (-1,087) і чернігівський некрополь (-0,996). Відповідно, максимальні значення KV II серії мають переважно через широкий поперечний та високий діаметри черепної коробки і водночас ті, в яких спостерігається значне випинання носових кісток: Стара Рязань (1,471), Стара Ладога (1,419), Василів (1,349), Юр'їв (1,291) і Витачев (0,992). Показовим є й те, що всі чернігівські серії, крім із Передгороддя (0,125), мають від'ємні значення KV II (рис. 2): некрополь (-0,996), Чернігів-73 (-0,570) і Дитинець (-0,113).

І все ж досліджені чернігівські чоловічі крадіологічні серії з ґрунтових поховань у просторі KV I і KV II не дуже відокремились одна від одної (рис. 3).

Жіночі серії для порівняльного аналізу представлені: сільське населення — могильниками: Миколаївка, хут. Половецький (Зиневич 1964; 1967), Кам'яне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), хут. Зелений Гай, Монастирок (Покас 1987; 1988; 1988а), Григорівка, Бучак (Козак 2000; 2005), Лимбар (Великанова 1975, с. 118), Княжа Гора і Сагунівка, поляни чернігівські, поляни переяславські (Алексеева 1973, с. 125), дружинне поселення Шестовиця (Зиневич 1962, с. 43), Південно-Східне Приладощя (Санкіна 2000), Лашковці, Бегунці (Хартанович, Чистов 1984), Ольгин Хрест (Марк 1956; 1956а; Алексеева 1973). До аналізу також додані добірки осілого населення Нижнього Подніпров'я на-

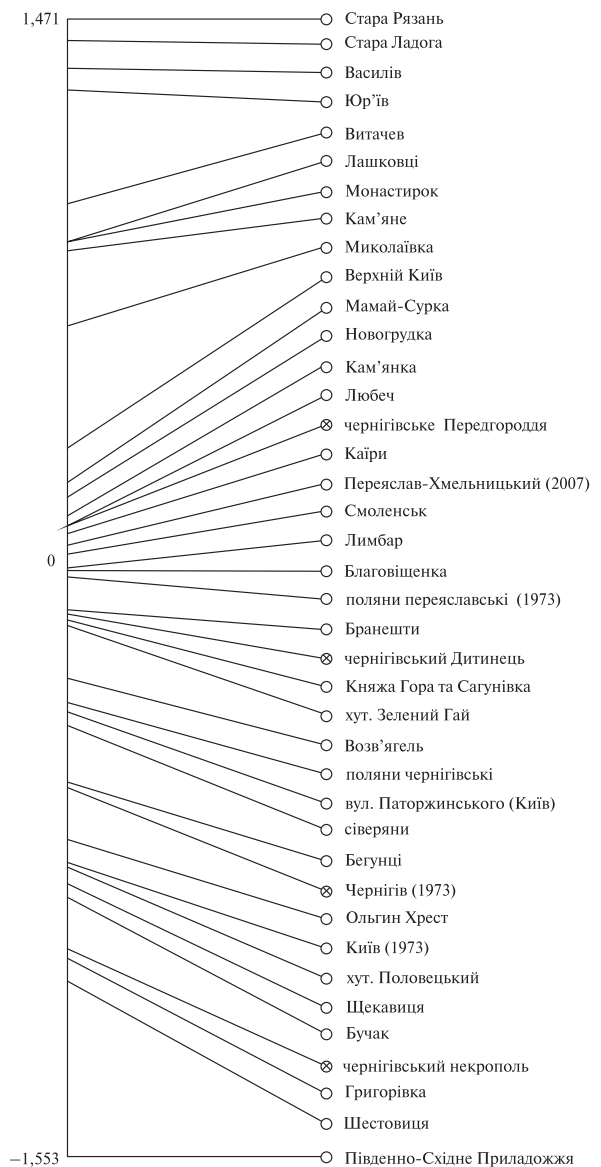

Рис. 2. Результати канонічного аналізу: розташування 40 чоловічих груп з Чернігова, Нижнього Подніпров'я та території Київської Русі вздовж KV II

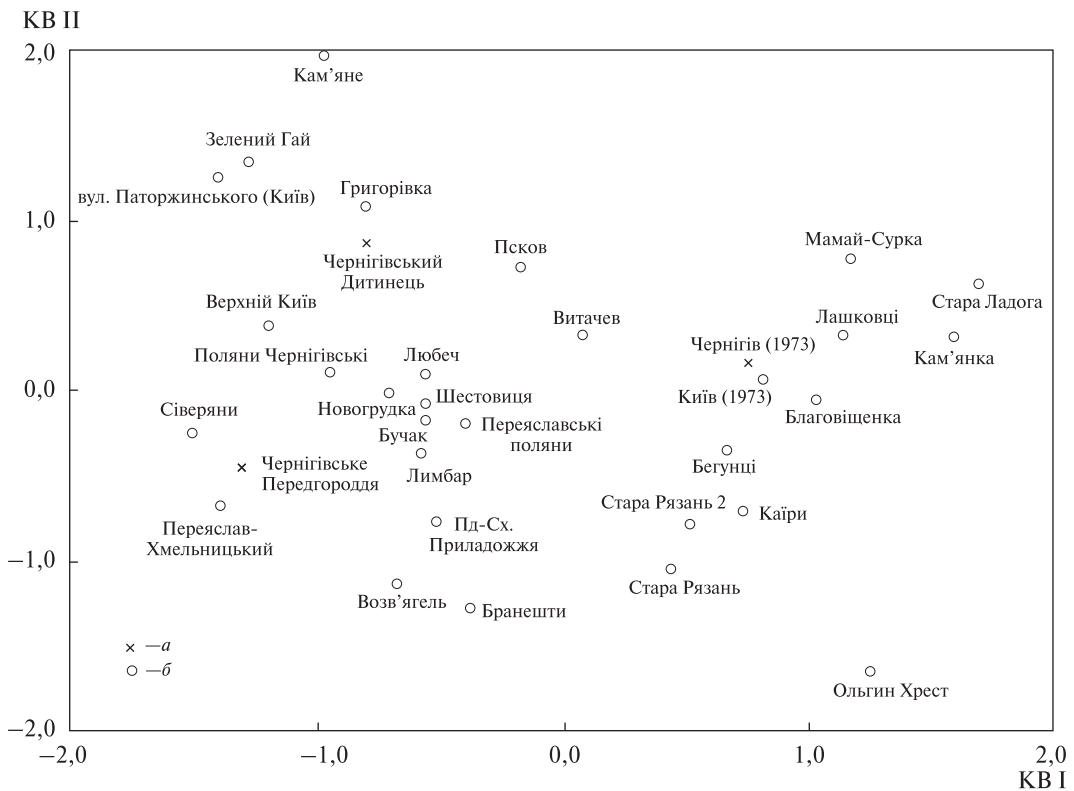

Рис. 4. Результати канонічного аналізу: розташування 32 жіночих груп епохи Київської Русі на площині, утвореній I і II КВ: *a* — чернігівські серії; *b* — решта серій

ірський могильник. Не має аналогій добірка Ольгин Хрест. Жіноче населення чернігівського Передгороддя проявило найбільшу морфологічну подібність до населення з Переяслава-Хмельницького та збірної сіверянської серії. Також порівняно недалеко знаходиться збірна група «полянок» чернігівських. Дослідження в 1973 р. Т.І. Алексеєвою решток міського населення Чернігова показало їхнє тяжіння до київської серії. В цілому чернігівські жіночі групи мало роз'єднані, виняток становить тільки курганний могильник, що має у своєму складі більшість брахикранних черепів.

Таким чином, за канонічним аналізом у жіночій групі з чернігівського Передгороддя проявляється морфологічна подібність до збірної сіверянської серії, що репрезентує сільське населення, і до доліхокранної добірки із південно-східних околиць Переяслава-Хмельницького-2007 яка, своєю чергою, за дослідженнями Т.О. Рудич, виявляє більшу подібність до низки лівобережних серій сіверянсько-радимицького кола (Рудич 2007, с. 56). Друга чернігівська серія, яка репрезентує населення Дитинця, наближається до полянської сільської серії — Григорівки (0,16). Курганний могильник Чернігів-1973, який досліджувала Т.І. Алексеєва, проявив близькість до київської серії (0,33), сільської до-

бірки — Благовішенка на дистанції (0,24) та жіночої групи XII—XVI ст. Лашковці з Іжорського плато (0,09).

Отже, всі жіночі серії Чернігова морфологічно тяжіють до полянок трохи більше ніж до сіверянок, якщо не дотримуватися визначення істориків, які вважали Переяслав-Хмельницький сіверянською територією (Голубовський 1881; Барсов 1885; Середонин 1916; Грушевський 1992, с. 45, 313). Такий результат наштовхує на нові дослідження із залученням тільки двох літописних племен Київської Русі та збільшенням чернігівських серій за рахунок Окольного міста.

Виходячи із доступного для порівняння матеріалу з території Правобережжя та Лівобережжя Дніпра, можна зробити висновки, що за даними міжгрупового аналізу міське чоловіче населення Чернігова з Передгороддя, найпевніше, мало тісні зв'язки з нащадками сіверян через морфологічну подібність, що особливо добре демонструє канонічний аналіз. З'ясувалося, що чоловічі чернігівські групи демонструють більшу подібність між собою ніж жіночі серії. Чоловіча серія також найближча до могильників з околиць Переяслава-Хмельницького та однаковою мірою до міських серій, що репрезентують населення Лю-

беча і Новоградки. Можна припустити, що чоловіки з вказаних міст могли по черзі нести службу в кожному з пунктів призначення, а до них із сільської місцевості рекрутувалися новобранці, що проживали поблизу хут. Зелений Гай і навколишніх сіл.

Своєю чергою, також за даними міжгрупового аналізу, жіноче населення чернігівського Передгороддя на першому етапі дослідження при залученні груп з території Чернігово-Сіверської землі за матрицею кластеризації міжгрупових кореляцій та канонічного аналізу тяжіє до двох сільських груп: збірної серії з

Чернігівщини і сіверянок, також до хут. Зелений Гай, а при залученні решти слов'янських груп давньоруської доби — до жіночого населення Переяслава-Хмельницького та збірної сіверянської серії з ґрунтових могильників. Слід підкреслити, що і чоловіча, і жіноча серії Передгороддя близькі до збірної сіверянської серії та могильника з Переяслава-Хмельницького. Тобто в них дійсно є спільний компонент, близький до вказаних груп. Також можна відмітити, що інші компоненти різні, у жінок — близький до полянок чернігівських, а в чоловіків — до Любеча.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П. Избранное. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 2008. — Т. 4.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Алексеева Т.И. Некоторые материалы по краниологии северо-западных областей Восточной Европы в эпоху средневековья. — М., 1963 (Антропологический сборник. — IV; ТИЭ, нов. сер. — Т. 82).

Алексеева Т.И. Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. — 1969. — 4. — С. 73—86.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Нестеровой) летописи. — Варшава, 1885.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Веремейчик Е.М. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Чернигове по ул. Коцюбинского, 52 // НА ІА НАНУ. — 1990/150.

Веремейчик Е.М. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Чернигове по ул. Коцюбинского, 32 // НА ІА НАНУ. — 1991/104.

Голубовский Т. История Северной земли. — К., 1881.

Гравере Р.У. Одонтология восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 2002. — С. 205—218.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2.

Денисова Р.Я., Граудонис Я.Я., Гравере Р.У. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы. — Рига, 1985.

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Дерябин В.Е. О методиках многомерного таксономического анализа в антропологии // Вестник антропологии. — 1998. — 4. — С. 30—68.

Долженко Ю.В. До антропології похованих у Чернігівському некрополі Х—XIII ст. // Наукові записки з української історії. — 26 (у друці).

Долженко Ю.В., Потехіна І.Д. Мешканці Чернігівського дитинця: Антропологічне дослідження // Казаков А., Моця О. Середньовічний Чернігів (у друці).

Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—26.

Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Исследования на территории древнего Чернигова // Сайт «Археология Чернигова», 2001 ([http:// archeology.narod.ru](http://archeology.narod.ru)).

Звягин В.Н. Исследование толщины слоев костей свода черепа в области швов у мужчин и женщин // Вопросы антропологии. — 1975. — 49. — С. 108—115.

Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів Каїрського могильника XI—XIII ст. // Матеріали з антропології України. — 1960. — 1. — С. 98—101.

Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. — 1962. — 2. — С. 37—47.

- Зиневич Г.П.* Антропологические особенности древнего населения Украины. Автореф. дис. ... канд. истор. наук — К., 1964.
- Зиневич Г.П.* Очерки палеоантропологии Украины. — К. 1967.
- Казак А.Л.* О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Проблемы археологии Сумщины. — 1988. — С. 86—87.
- Казак А.Л.* О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів, 1992. — С. 76—77.
- Казак А.Л., Сытый Ю.М.* Охранные археологические работы на Черниговском посаде (ул. Чернышевского, 15) // НА ІА НАНУ. — 1989/129.
- Коваленко В.П.* До вивчення чернігівського передгороддя // Слов'яно-Руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернігів, 1995. — С. 40—45.
- Козак О.Д.* Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 67—80.
- Козак О.Д.* Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005. — С. 226—241.
- Козак О.Д.* Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. — К., 2010.
- Кондукторова Т.С.* Материалы по палеоантропологии Украины // ТИЭ. — 1956. — 33. — С. 57—91.
- Кондукторова Т.С.* Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. — 1957. — № 1. — С. 55—59.
- Круц С.І., Литвинова Л.В.* Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 115—117.
- Литвинова Л.В.* Население нижнего Поднепровья в XIII—XIV вв. по материалам могильника Мамай-Сурка // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 369—379.
- Марк К.Ю.* Вопросы этнической истории эстонского народа в свете данных палеоантропологии // Вопросы этнической истории эстонского народа. — Таллин, 1956. — С. 219—242.
- Марк К.Ю.* Палеоантропология Эстонской ССР // Балтийский этнографический сборник — М., 1956а. — С. 170—228 (ТИЭ. — Т. XXXII).
- Моця О.П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. — К., 1987.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л.* Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського «Передгороддя» в 2007 році (вул. Горького, 34) // НА ІА НАНУ. — 2007.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О.* Охоронні археологічні дослідження в Чернігові в 2003 р. // АДУ. — К., 2006. — С. 293—295.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О.* Археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. // АДУ. — К., 2007. — С. 299—300.
- Мудрицкий Г.А.* Отчет об охранных археологических раскопках на Черниговском посаде (ул. Коцюбинского, 52) за 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/97.
- Никитюк Б.А.* Определение возраста человека по скелету и зубам // Вопросы антропологии. — 1960. — 3. — С. 118—129.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 30—62.
- Пашкова В.И.* Определение пола и возраста по черепу. — Севастополь, 1958.
- Пашкова В.И.* Очерки судебно-медицинской остеологии. — М., 1963.
- Покас П.М.* До антропології середньовічного населення р. Псел // Археологія. — 1987. — 58. — С. 94—98.
- Покас П.М.* Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 135—138.
- Покас П.М.* Средневековое население Среднего Подесенья — по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988а. — С. 118—127.
- Рогинский Я.Я.* Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека // Ученые записки Московского университета. — 1954. — 166. — С. 57—92.
- Рогинский Я.Я., Левин М.Г.* Антропология. — М., 1978.
- Рудич Т.О.* До питання про антропологічний склад населення України X—XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель) // Народознавчі зошити. — 1999. — 6. — С. 794—803.
- Рудич Т.А.* К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI—XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 381—392.

- Рудич Т.А.* Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. — 2007. — Ч. 2. — № 15. — С. 400—406.
- Рудич Т.О.* Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I — початку II тис. н. е. // Археологія. — 2007а. — № 3. — С. 47—58.
- Рудич Т.О.* До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами з могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького) // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — 20. — С. 96—103.
- Саливон І.І.* Краниологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка // Матеріали з антропології України. — 1971. — 5. — С. 92—110.
- Санкина С.Л.* Антропологический состав и происхождение средневекового населения Новгородской земли. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 1995.
- Санкина С.Л.* Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. — СПб., 2000.
- Санкина С.Л.* Скандинавская проблема в свете антропологических данных: группы русского севера и северо-запада эпохи средневековья (XI—XIII века) // Археология, этнография и антропология Евразии. — СПб., 2008. — 33. — С. 142—156.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г.* Антропологические материалы эпохи средневековья из Приладожья // Тез. докл. Междунар. конф. к 100-летию В.И. Равдоникса. — СПб., 1994. — С. 57—60.
- Середонин С.М.* Историческая география. — Пг., 1916.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Фрицци Е.* Антропология. — Берлин; Рига, 1922.
- Хартанович В.И., Чистов Ю.К.* Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниометрическом исследовании) // проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии. — Л., 1984. — С. 74—105.
- Чадько Ю.* Новий давньоруський могильник на чернігівському Передгородді // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. — Чернігів, 2002. — С. 106—109.
- Brothwell D.R.* Digging up Bones. — London, 1972.
- Buikstra J., Ubelaker D.* Standards for Data Collection From Human Skeletal Remains // Arkansas Archeological Survey Research Series. — 1994. — No. 44. — P. 85—94.
- Burkhardt L., Fischer H.* Pathologische Anatomie des Schädels in seiner Beziehung zum Inhalt spezielle Pathologie des Schädelskelets // Handbuch der speziellen pathologischen Anatomie und Histologie. — 1970. — Bd. 9. — T. 7.
- Buxton L.H.D., Morant G.D.* Essential Craniological Technique // J. Roy. Anthropol. Inst. — 1933. — 63. — P. 19—47.
- Dwight T.* The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex. An Anthropological Study // American Journal of Anatomy. — 1905. — 4. — P. 19—32.
- Martin R.* Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928.
- Nemeskür J., Harsönyi L., Acsüdi Gy.* Methoden zur Diagnose, des Lebensalters von Skelettfunden // Anthropologischen Anzeigen. — 1960. — 24. — S. 70—95.
- Ortner D.J.* Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. — San Diego; California, 2003.
- Rightmire G.P.* On the Computation of Mahalanobis Generalized Distance (D_c^2) // American Journal of Physical Anthropology. — 1969. — Vol. 30. — № 1. — P. 157—160.
- Ubelaker D.N.* Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Albine Manuals on Archaeology. 3rd ed. — Chicago, 1989.
- Vallois H.V.* La duree de la vie chez l'homme fossile // L'Anthropologie. — 1937. — 47. — P. 499—532.

Надійшла 16.09.2010

Ю.В. Долженко

НАСЕЛЕНИЕ ЧЕРНИГОВСКОГО ЛЕТОПИСНОГО ПЕРЕДГОРОДЬЯ XI—XIII вв. ЗА КРАНИОЛОГИЧЕСКИМИ ДАННЫМИ

По материалам раскопок 1986—2009 гг. проанализирован антропологический состав населения черниговского Передгородья, которое упоминается в летописи под 1152 г. как один из районов большого Посада.

Согласно данным межгруппового анализа, городское мужское население из Передгородья, скорее всего, имело тесные связи с древнерусским племенем северян, что особенно хорошо демонстрирует канонический анализ. Мужские черниговские группы демонстрируют более значительное сходство между собой, чем женские серии, исследуемая

серия наиболее близка к материалам могильников из окрестностей Переяслава-Хмельницкого и в равной степени — к городским сериям, которые представляют население Любеча и Новоградки. Можно предположить, что мужчины из указанных городов поочередно несли службу в каждом из пунктов назначения, а к ним из сельской местности рекрутировались новобранцы, которые проживали неподалеку от хут. Зеленый Гай и окрестных сел.

По данным межгруппового анализа, женское население черниговского Передгородья по матрице кластеризации межгрупповых корреляций и канонического анализа тяготеет к двум сельским группам: сборной серии с территории Черниговщины и северянок, также к хут. Зеленый Гай, а при привлечении остальных славянских групп древнерусской эпохи — к женскому населению Переяслава-Хмельницкого и сборной северянской серии из грунтовых могильников. Нужно сказать, что и мужская, и женская серии Передгородья близки к сборной северянской серии и могильнику у Переяслава-Хмельницкого. Из этого следует, что у них действительно есть общий компонент, близкий к указанным группам. Также можно отметить, что другие компоненты разные, у женщин — близкий к полянкам черниговским, а у мужчин — к Любечу.

Yu. V. Dolzhenko

POPULATION OF CHERNIHIV ANNALISTIC PEREDHORODDYA OF THE 11th—13th CENTURIES BY CRANIOLOGICAL DATA

Anthropological structure of population of Chernihiv Peredhoroddy («Suburb») mentioned in the chronicle of 1152 as one of regions of big Posad (trading quarter) is analyzed by the materials of excavations since 1986 till 2009.

According to the data of intra-group analysis, urban male population of Chernihiv from Peredhoroddy was apparently tightly related to the Siveryans, an Ancient Rus tribe, which is especially well demonstrated by canonical analysis. Chernihiv male groups show more significant similarity than female series; the series under the study is the closest to the materials from the burial grounds in suburbs of Pereyaslav-Khmelnytskyi, and at the same degree is close to urban series representing population of Lyubech and Novohrudka. It is possible to suppose that men from these cities served alternately in each of destination stations and that they were supplemented by recruits living not far from Zelenyi Hai hamlet and neighbouring villages.

Based on the data of intra-group analysis, female population of Peredhoroddy in Chernihiv according to matrix of clusterization of intra-group correlations and canonical analysis is close to the two rural groups: to the combined series from the territory of Chernihiv region and of the Siveryans, and also to Zelenyi Hai hamlet; and when other Slavonic groups of Ancient Rus period are considered they are close to the female population of Pereyaslav-Khmelnytskyi a combined Slavonic series from the burial grounds. It should be noted that both male, and female series of Peredhoroddy are close to a combined series of the Siveryans and to the burial ground near Pereyaslav-Khmelnytskyi. Consequently, they have indeed common component close to the groups mentioned. It is also should be noted that other components are different: in female series it is close to the Polyans of Chernihiv, while in male series it is close to Lyubech.

О.М. Купченко-Гринчук

СПОРЯДЖЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ АРМІЇ В РОКИ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1337—1453)

На ґрунті іконографічних джерел розглядається спорядження англійської армії в роки Столітньої війни, простежується його еволюція та встановлюються особливості обладунку воїнів різних родів військ. Підкреслюється роль артилерії при облозі укріплень.

К л ю ч о в і с л о в а: Англія, Столітня війна, обладунок, спорядження, лицар, піхотинець, лучник, зброя, металеві машини.

Питання спорядження англійської армії в роки Столітньої війни у вітчизняній та зарубіжній історіографії хоча й розглядалося, але вивчене недостатньо. Головним чином привертала увагу проблеми, пов'язані з історією лицарства та військово-

вого мистецтва (Контамин 2001; Gravett 2002). Що стосується праць зброєзнавчого характеру, то в них подано загальні процеси еволюції обладунку та спорядження по всій Європі (Бехайм 1995; Окшотт 2004). Проблема спорядження важлива, оскільки поряд з іншими чинниками (спішування лицарів, уміле командування) оснащення ан-

© О.М. КУПЧЕНКО-ГРИНЧУК, 2011